

Architectura e cultura da bajegiar dal Grischun

Part 1: Dal temp medieval al temp modern tempriv

■ **Cuntrari a l'inschigneria scientific-tecnica cun origin militar na vala l'architectura betg mo sco masterng funcziunal, mabain era sco disciplina dals arts figurativs.** Sia concepziun sutstata a determinantas sco la furma economica, l'ambient geografic e geologic, la structura sociala, la tradiziun culturala, aspects subjectivs (predilecziuns persunalas dal constructur resp. da l'incumbensader), concepziuns ideologicas sco era influenzas exteriusas. Tenor lur funcziun distinguan ins l'architectura sacrala da quella profana (construcziuns da defensiun, chasas d'abitar, edifizis da l'administraziun).

Architectura dal temp medieval tempriv e temp autmedieval

Las baselgias dal temp medieval tempriv, attestadas da l'archeologia (Aschera, Grepault/Trun), avevan dimensiuns modestas. Furmas architectonicas monumentals en sa manifestadas a partir dal temp carolingic ed han sviluppa plans orizzontals tipics per la regiun (apsidas circumdadas da mirs rectangulars, salas cun pliras apsidias). Clutgers n'èn betg documentads avant il 11avel u 12avel tschientaner. Da quel temp ha remplazzà l'apsida unica mez radunda las furmas pli veglias da plans orizzontals. En Rezia existivan be singulas baselgias a pliras navs (tranter auter la catedrala a Cuira). A partir da ca. l'onn 1300 han furmas goticas substituì successivamain ils elements stilistics caracteristics per la romanica.

Las noziuns stilisticas da romanica e gotica n'èn dentant betg senz'auter applitgablals a l'architectura profana medievala che s'exprima en il caracter rinforzà e represchentativ dals numerus chastels-fortezza. La construcziun da chastels è sa sviluppada en il Grischun da las tradiziuns da l'istorgia tempriva ed è s'orientada en il 11avel e 12avel tschientaner a las tendenzas europeicas da realisar edifizis monumentals. Ils elements dominants eran il mir da tschinta, la tur principala ed il mir da defensiun. Particularitads regiunalas en resortidas da l'adattament al terren, ma era d'influenzas da l'exteriur (Marschlins, Sta. Maria en Calanca). Cun intginas excepziuns (chastè da Mesocco) è l'epoca da la construcziun da chastels ida a fin en il Grischun en il 14avel tschientaner. *Werner Meyer*

Chastels (periodas da construcziun)

En l'emprima perioda da la construcziun da chastels en il Grischun (10avel tschientaner – ca. 1150) han ins mantegnì il vegl plan orizzontal: in mir da tschinta oval cun ina construcziun interna divergenta. Alura han ins agiuntà in edifizis principal

La baselgia a trais apsidias da Mistail deriva dal temp carolingic (ca. 800).

central. Ils edifizis da crap e da lain avevan il pli savens dus u trais plauns ed eran circumdads d'in mir pli flavel. L'unic cub complex che datescha dal 1100 è la tur principala da Munt S. Gion (Reziolta)/Seglias.

Enturn la mesadad dal 12avel tschientaner han ils chastels subì ina transfurmasziun marcanta: il perfecziunament da la tecnica d'assedi, la superbia da l'aristocrazia e la predilecziun per simbols visibels han manà a la construcziun da mirs pli auts e pli lartgs e qua tras ad edifizis pli massivs. Ils mirs da las turs vegnivan fatgs cun quaders stgalprads (Bossenquader), ils roms da las portas e da las fanestras cun craps da tuf. Gia l'autezza extraordinaria fa da la tur l'element dominant dals chastels. L'abitar era daventà pli confortabel: l'auariel, las tualettas, las fuainas ed ils chamins eran vegnids modernisads.

A la sava dal 13avel/14avel tschientaner è stagnada la construcziun da chastels en il Grischun. Ils davos complexs novs èn vegnids construids pauc suenter il 1300. En il 13avel tschientaner e surtut durant il 14avel–16avel tschientaner han ins construid in differentas culegnas numerusas turs d'abitar, en las qualas abitavan ussa era ils purs pli bainstants. A Zuoz per exempel datti ina dunsaina da tallas turs. En il 14avel e 15avel tschientaner han ins senza dubi anc renovà ed amplifitgà intgins chastels; ina gronda part han ins dentant puspè bandunà, per ex-

empel Riöla Bassa/Cazas, Ober-Tagstein/Tusaun, Crest Val Casti (Schiedberg)/Sagogn e.a. en il 14avel tschientaner. L'abandon da blers chastels na sa lascha gnanc datar, essend ch'ins ha perscrutà archeologicamain mo ina pitschna part dals complexs fortifitgads. Il chastè da Mesocco è vegnì amplifitgà e fortifitgà anc en il 15avel tschientaner per render el resistant a l'artiglieria. Dal temp modern tempriv dateschan numerus edifizis che sumeglian chastels e che fan diever dals elements da las fortificaziuns en in senn puramain decorativ (per exempel il chastè da Lantsch Sut, 1544–48). Il 1635 – durant ils Scumbigls grischuns – è vegnida construida a Susch la fortezza da Chaschinas, ina varianta irregulera dals complexs fortifitgads construids en furma da staila a l'entschatta dal temp modern. *Urs Clavadetscher*

Architectura dal 14avel fin il 18avel tschientaner

Las plaivs ch'èn sa constituidas a partir dal 1450 fin a la refurmaziun han inizià in'activitad intensiva en il sectur da construcziun da baselgias, oravant tut sut la direcziun d'architects dal territori germanofon. A medem temp èn vegnidas incumbensadas ufficinas da la Germania dal Sid (p.ex. quellas dad Ivo Strigel e da Jakob Russ) da crear altars cun alas en il stil gotic tardiv. Fin lunsch viaden il 17avel tschientaner mussan bleras ovras

anc elements stilistics da la gotica tardiva. La cuntrareforma ha promovì en regiuns catolicas ina nova unda en la construcziun d'edifizis sacrali. Ils elements formals da l'architectura e da la stuccatura èn vegnids influenzads dal sid tras ils chaputschins. Architects grischuns, tranter ils quals ils maisters dal Mesauc, han influenzà decisivamain il svilup da l'architectura barocca en la Germania dal Sid, en l'Austria ed en las regiuns vischinias, per exempel Giovanni Albertalli.

Las chasas purilas e patrizianas dal Grischun eran – tut tenor la regiun – da lain (p.ex. la chasa gualsra) u da crap. Fin en il temp autmedieval vegniva preferida la chasa monovalenta: las chombras, la chaminada e la chascharia sa chattavan en differentas chasas. En l'Engiadina ed en il Grischun Central era la chasa d'abitar colliada cun la stalla ed il clavà. A partir dal 1500 caracterisescha il sgrafit la tipica chasa engiadinaisa cun duas portas e las chasas en las valladas vischinias dal sid. En l'Engiadina ha la tecnica dal sgrafit cuntanschi ses zenit en la segunda mesadad dal 17avel tschientaner. *Marc Antoni Nay*

Giovanni Albertalli

* ca. 1575–80 a Roveredo u Eichstätt (Baviera), † ca. 1657, probablmain a Bratislava, catolic, da Roveredo. Figl da Pietro, miradur. ∞ 1) Johanna nata NN, 2) 1631 Margaretha nata Chorolanza. Scolaziun artisanala per part tras ses bab e probablmain tar Gilg Vältin/Iulio Valentini. Architect da la curt a Dillingen ed Eichstätt (omadus Baviera) 1610, constructur da baselgias renumadas, tranter auter a Haunsheim, Dillingen, Eichstätt e Puntina. Albertalli è stà in precursor dal stil baroc tempriv ed ha influenzà il maletg da la citad da Dillingen cun numerus edifizis. La Studienkirche a Dillingen è daventada sco ina da las emprimas baselgias cun colonnas da paraid dal temp baroc tempriv in prototip ch'è sa sviluppa pli tard a l'uschenumà schema dal Vorarlberg. *Max Pfister*

Chasa da purs

La chasa da purs furma l'edifiz central dal bain puril cun ses edifizis economics. Ensem cun la curt circumdada d'in mir u d'ina saiv e cun las parts cultivadas en la champagna ed en il guaud resulta in'unitad economica tenor dretg. Ils differents materials da construcziun a disposiziun al lieu han influenzà il stil architectonic. Disposiziuns giuridicas (dretg d'iertra, dretg da construcziun, dretg communal), ma era influenzas culturalas

sco la religiun, il status social u las tradiziuns sa manifesteschan en la construcziun ed en la parita da la chasa da purs. La chasa e la stalla eran savens separadas ina da l'autra e construidas cun travs (Surselva, Partenz, Valragn). Per quai che riguarda il stil architectonic e la repartiziun da las localitads n'è la construcziun cun travs alpina betg sa midada essenzialmain dapi la fin dal 12avel tschientaner fin viaden la segunda mesadad dal 19avel tschientaner. Las cuschinas disponivan oriundamain da fuainas avertas senza chamin. En la champagna èn ellas vegnidas equipadas en general pir tard cun chamins (17avel tschientaner, en regiuns pli paupras perfin pir en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner) e las fuainas avertas èn vegnidas remplazzadas cun plattas serradas. La stiva stgaurada cun ina pigna (il pli giuven element) cumpara quasi en tut las chasas da purs al nord da las Alps ed en las vals alpinas internas (svilup terminà per exempel en l'Engiadina gia avant il 1500). Il pli tard a partir dal 14avel tschientaner vegniva stgaurada – tut tenor la regiun – cun la pigna da crappa rutta cuvrida d'arschiglia, cun la pigna-scalegl u cun la pigna da maiolica.

En il 17avel tschientaner, suenter las devastaziuns en consequenza dals Scumbigls grischuns, han ins reconstruid las chasas da purs engiadinaisas solitamain en crap, per part cun travs miradas en. Characteristic per quellas «chasas engiadinaisas» è la construcziun massiva en crap cun parais ornadas (sgrafits, pseudosgrafits, inscripziuns e grisaglias) e cun fanestras a dratguir. Quest tip è derasà era en regiuns cunfinantas: en la Val Müstair, il Samignun, la Bergiaglia, la Val d'Alvra

Balcon tort a Guarda. FOTO CLAUDIA HULDI / PIXELIO

ed en Surses, nua ch'ellas vegnan accompagnadas da chasas da crap e da lain d'autra provegnientscha. En la chasa da purs engiadinaisa multifuncziunala permetteva il suler (in lartg passadi) da passar cun chargias fain tras la part abitada en il bargun (clavà) annex. Il suler dat access a la stiva, a la chadafieu ed a la chaminada. Las stallas, il tschaler ed il ladimer sa chattan al plaun sutterran. Influenzas dal sid sa manifesteschan en las regiuns da transit, per exempel en la Tumleasta ed en la Val Schons e natiralmain en las valladas talianas dal Grischun. In agen tip da «chasa gualsra» n'exista betg: tut ils elements vegnivan applitgads en il Grischun gia avant l'immigraziun dals Gualsers. *Adolf Collenberg*

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artigels (geografics, tematics, artigels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Ruina dal chastè da Sasmunt (Steinsberg) ad Ardez.

FOTO F. HOFMANN